

СРПСКИ ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ, УМЕТНОСТ

ЈЕВРЕЈИ

Уређивачки одбор

- Мр Зоран Комадина, редовни професор (декан)
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Милош Ковачевић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Драган Бошковић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Бранка Радовић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Јелена Атанасијевић, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Анђелка Пејовић, редовни професор
Филолошки факултет, Београд
- Др Владимир Поломац, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Никола Бубања, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Часлав Николић, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Мирјана Мишковић Луковић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Катарина Мелић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Персида Лазаревић ди Ђакомо, редовни професор
Универзитет „Г. д Анунцио”, Пескара, Италија
- Др Ала Татаренко, ванредни професор
Филолошки факултет Универзитета „Иван Франко”, Лавов, Украјина
- Др Зринка Блажевић, редовни професор
Филозофски факултет, Загреб, Хрватска
- Др Миланка Бабић, редовни професор
Филозофски факултет, Универзитет Источно Сарајево, Босна и Херцеговина
- Др Михај Радан, редовни професор
Факултет за историју, филологију и теологију, Темишвар, Румунија
- Др Димка Савова, редовни професор
Факултет за словенску филологију, Софија, Бугарска
- Др Јелица Стојановић, редовни професор
Филозофски факултет, Никшић, Црна Гора

Уредник

- Др Драган Бошковић, редовни професор (одговорни уредник)
Др Часлав Николић, ванредни професор

Рецензенти

- Др Душан Иванић, редовни професор (Београд)
- Др Александар Јерков, редовни професор (Београд)
- Др Драган Бошковић, редовни професор (Крагујевац)
- Др Катарина Мелић, редовни професор (Крагујевац)
- Др Богуслав Зјелински, редовни професор (Познањ, Пољска)
- Др Душан Маринковић, редовни професор (Загреб, Хрватска)
- Др Роберт Ходел, редовни професор (Хамбург, Немачка)
- Др Ала Татаренко, ванредни професор (Лавов, Украјина)

СРПСКИ ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ, УМЕТНОСТ
Зборник радова са XV међународног научног скупа
одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу
(30–31. X 2020)

Књига II/2

ЈЕВРЕЈИ

Уредници

Проф. др Драган Бошковић
Проф. др Часлав Николић

Крагујевац, 2021.

САДРЖАЈ

1

Часлав В. НИКОЛИЋ

БАРКА И АУТОПОЕТИКА: СИМБОЛИЧКЕ ФОРМЕ
ВОДЕ, ПЛОВИЛА И ПУТОВАЊА У СТАРОМ ЗАВЕТУ И У
РОМАНУ О ЛОНДОНУ МИЛОША ЦРЊАНСКОГ / 9

Никола З. ПЕУЛИЋ

ТРАНСФОРМАЦИЈА БЕСТИЈАРИЈУМСКОГ КОМПЛЕКСА
СТАРОЗАВЕТНЕ КЊИГЕ ПРОРОКА ЈОНЕ У РОМАНУ
О ЛОНДОНУ МИЛОША ЦРЊАНСКОГ / 29

Ђорђе Р. РАДОВАНОВИЋ

ЈЕВРЕЈСТВО КАО „ЧЕТВРТИ СВЕТ” АНДРИЋЕВЕ ТРАВНИЧКЕ ХРОНИКЕ / 39

Снежана С. БАШЧАРЕВИЋ

ПЛАЊАЊЕ КРИВИЦЕ (ПЕТ ЈЕВРЕЈСКИХ ЛИКОВА
У АНДРИЋЕВИМ ПРИПОВЕТКАМА) / 57

Сања В. ГОЛИЈАНИН ЕЛЕЗ

ПРОЦЕСУАЛНА ДУХОВНОСТ ЈЕВРЕЈСКЕ ТЕМЕ
У АНДРИЋЕВОЈ ПОЕТИЦИ (ИСТИНЕ) КАО ВИД
ОНТОЛОГИЗАЦИЈЕ ХРОНОТОПА ГРАДА / 67

Марија М. ШЉУКИЋ

ПОЈЕДИНАЧНО И КОЛЕКТИВНО ПАМЋЕЊЕ КАО ПОЕТИЧКА
КОНСТАНТА У ЈЕВРЕЈСКИМ ПРИЧАМА ИВЕ АНДРИЋА / 81

2

Анка Ж. СИМИЋ

ПСАЛМИ У СТАРОМ ЗАВЕТУ И СРЕДЊОВЕКОВНОЈ
АПОКРИФНОЈ КЊИЖЕВНОСТИ / 91

Николина П. ТУТУШ

СЛИКА РАЈА У СРПСКОЈ СРЕДЊОВЕКОВНОЈ ЦРКВЕНОЈ ПОЕЗИЈИ / 101

Предраг З. ПЕТРОВИЋ

БОГОДЕЈСТВЕНА СВЕДОЧАНСТВА БИБЛИЈСКИХ ИДЕОГРАМА / 117

Ђорђе М. ЂУРЂЕВИЋ

ПРЕЖИЦИ МАТРИЈАРХАТА У МАРИОЛОГИЈИ ПРАВОСЛАВНЕ
БОГОСЛУЖБЕНЕ ХИМНОГРАФИЈЕ / 129

Александра Д. МАТИЋ

КРАЉ СОЛОМОН У ЈЕВРЕЈСКОЈ И СРПСКОЈ
УСМЕНОЈ ТРАДИЦИЈИ / 145

Ана С. ЖИВКОВИЋ
ЈЕРУСАЛИМ У РЕЛИГИОЗНОМ ЕПУ ИСТОРИЈА О ПОСЛЕДЊЕМ
РАЗОРЕНИЈУ СВЕТАГО ГРАДА ЈЕРУСАЛИМА ВИКЕНТИЈА РАКИЋА / 165

Срђан В. ОРСИЋ
ЈЕВРЕЈИ У СРПСКОМ РОМАНУ 19. ВЕКА / 175

3

Василије К. МИЛНОВИЋ
СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ КАО ИЗВОР ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ
И РАЗУМЕВАЊЕ ХОЛОКАУСТА: СРПСКИ И ЈЕВРЕЈСКИ
НАРАТИВ СТРАДАЊА У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ / 185

Јелена Н. АРСЕНИЈЕВИЋ МИТРИЋ
СТРАДАЊЕ СРБА И ЈЕВРЕЈА У РОМАНУ
ЈАСЕНОВАЦ ЉУБЕ ЈАНДРИЋА / 203

Krinka B. VIDA KOVIĆ PETROV
RETHINKING THE HOLOCAUST NOVEL IN YUGOSLAVIA: FROM HINKO
GOTTLIEB TO ALEKSANDAR PETROV'S LIKE GOLD IN FIRE / 225

Dubravka K. BOGUTOVAC
NOSAČ SAMUEL KAO NOSIVA SINEGDONA / 239

Андријана А. НИКОЛИЋ
RADOST I TUGA SAMOKOVLJINIХ JEVREJA / 247

Ђорђе Н. КЕБАРА и *Стеван М. МИЛОВАНОВИЋ* (Данијел Перахија)
СОЦИОКУЛТУРОЛОШКЕ ОСОБЕНОСТИ БЕОГРАДСКИХ
ЈЕВРЕЈА У ЗБИРЦИ ПРИЧЕ СА ЈАЛИЈЕ ХАИМА С. ДАВИЧА

Мирјана М. БЕЧЕЈСКИ
ТО „ПОДМУКЛО ДЕЈСТВО БИОГРАФИЈЕ”:
ПРИПОВЕТКА „АПАТРИД” ДАНИЛА КИША / 277

Тамара М. ЉУЈИЋ
КАПО – ТИТУЛА НЕМОГУЋНОСТИ ПОСТОЈАЊА
ИЗМЕЂУ „МИ” И „ОНИ” / 287

4

Оља С. ВАСИЛЕВА
„ГРОЗНИЦЕ ЈЕДИНСТВА” СТАНИСЛАВА ВИНАВЕРА / 299

Александра В. ПАУНОВИЋ
ЈЕВРЕЈИ У ПОЕЗИЈИ РАШЕ ЛИВАДЕ: КОЛИКО НИСКО ДО БОГА? / 309

Сузана Р. БУНЧИЋ
ПРИПОВИЈЕДНЕ СТРАТЕГИЈЕ И ПРИЧА
У РОМАНУ ДОСИЈЕ ШЛОМОВИЋ / 325

Јована Б. КОСТИЋ
ЕФЕКАТ ХОЛОКАУСТА У РОМАНУ ГЕЦ И МАЈЕР ДАВИДА АЛБАХАРИЈА / 337

Марија С. ПАНТОВИЋ

„ОНЕ ГОВОРЕ СВОЈИМ ОДСУСТВОМ, ОНИМ ШТО НИКАДА
НЕЋЕ БИТИ”: О ПРИСУТНОМ ОДСУСТВУ У РОМАНИМА
ЦИНК И МАМАЦ ДАВИДА АЛБАХАРИЈА / 347

Дина М. ЛИПЈАНКИЋ

ИЗМЕШТЕНОСТ ИДЕНТИТЕТА У ЕГЗИЛУ И НОСТАЛГИЈА ЗА
ИДЕНТИТЕТОМ У СНЕЖНОМ ЧОВЕКУ ДАВИДА АЛБАХАРИЈА / 357

Александра В. ЧЕБАШЕК

ТРАГОВИМА СМРТИ У РОМАНУ АЛЕКСАНДРА
ХЕМОНА ПРОЈЕКАТ ЛАЗАРУС / 369

Gordana M. TODORIĆ

PROBLEM RAZGRANIČENJA SVETOVA
– SEMPER IDEM ЂОРЂА ЛЕБОВИЋА / 379

Миливоје В. МЛАЂЕНОВИЋ

ЈЕВРЕЈСТВО ИЗ ПЕРСПЕКТИВЕ ДЕТЕТА У РОМАНУ
SEMPER IDEM ЂОРЂА ЛЕБОВИЋА / 387

Зорица Н. МЛАДЕНОВИЋ

ИНТЕРТЕКСТУАЛНИ ПЛУРАЛИТЕТ У ПЕСМИ
„ДО ВИЂЕЊА ДАНИЦЕ” РИЧАРДА БЕРЕНГАРТЕНА / 397

3

Мирјана М. БЕЧЕЈСКИ¹

Институт за српску културу Приштина – Лейосавић²

ТО „ПОДМУКЛО ДЕЈСТВО БИОГРАФИЈЕ”: ПРИПОВЕТКА „АПАТРИД” ДАНИЛА КИША

У истраживачком фокусу овога рада налази се незавршена приповетка „Апатрид” Данила Киша, сагледана у контексту поетике збирке *Енциклопедија мртвих*, чији је несурђени део, као и у контексту пишчеве тежње да представи типични портрет средњоевропског писца/интелектуалца, који негде у генима носи „болест узнемирујуће различитости” – „опасну крвну групу”, што ће одредити и његову ахасверску судбину. Тај портрет, чија се генеза може пратити од Кишових првих песама, а грађење и брушење у његовом белетристичком и есејистичком опусу све до последњих текстова и експлицитних изјава у интервјуима, у причи „Апатрид” открива се као симбиоза инспирисана биографијом неколико стварних личности: Едена фон Хорвата, који је послужио као прототип за јунака Егона фон Немета, али и самога Киша, те Адија, Кестлера, Кафке, Броха, Музила, Кундере, Конрада...

Кључне речи: Данило Киш, апатрид, *Енциклопедија мртвих*, биографија, металепса, Ахасвер, Средња Европа

Замишљена као једна од приповедака које ће ући у састав збирке *Енциклопедија мртвих*, „Апатрид” је са осталим причама уланчана својом документарношћу, чудесном спрегом живота и литературе, љубави и смрти, те снажним метапоетичким током. На то указује и кратка белешка пронађена у Кишовој рукописној заоставштини, која одговара типу ауторских коментара уз сваку од прича у *Post Scriptum*-у збирке, као и седам сачуваних верзија садржаја, од којих прве две, настале 1980. године, садрже наслов „Ödön von Horváth” са предвиђеним бројем страна (в. Миочиновић 2006: 410–411). Како је у критици већ примећено, „Апатрид” се придружује оним причама у *Енциклопедији мртвих* које тематизују историјске личности писаца и њихове необичне судбине (Делић 1996: 448). Реч је о Кишовим духовним и по-етичким (али и генетичким!) сродницима, који су своју професију живели посвећено и страшно, претпостављајући јој све остало, па није чудно што се у тим судбинама, као у двоструком огледалу, огледа и биографија самога Киша (Делић 1996: 450). На пример, у причи „Црвене марке с ликом Лењина”, где је као прототип за лик Мендела Осиповича аутору послужио Осип Манделштам, али се из подтекста може ишчитати и Кишов однос са супругом М. Миочиновић, која је „бабичила” његовим стваралачким трудовима; прича, дакле, која се „на овај или онај начин, заиста догодила” (ЕМ: 179).³ И док је „царска крв” М. Осиповича била запечаћена „црвеним жигом” (ЕМ: 166), Адијево,

1 becejskim@gmail.com

2 Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, број 451-03-68/2020-14/200020 од 24. јануара 2020. године.

3 Како смо користили издање *Сабраних дела Данила Киша* у редакцији Мирјане Миочиновић 2006–2007, у парентезе које се односе на изворе уносићемо курзивно наведене скраћенице наслова књига и бројеве страница уместо уобичајеног начина за парентетичко цитирање. Попис скраћеница дат је уз изворну литературу.

Е. С.-ово и Фон Неметово проклетство обележио је црни нацистички печат. У приповеци „Апатрид”, видећемо, аутор и металептички скреће пажњу на тај вишеструки профил, усвајајући гесло М. Павића: „Моја биографија је моја библиографија”. У интервјуу „Књиге ипак нечему служе” Киш ће метафорично истаћи:

„Књиге и нису ништа друго до пишчева лична и породична архива. И ако су формалисти пришли делу занемарујући у њему удео биографског, они су тиме хтели да кажу да је биографско иманентно делу, па стога занемарљиво. Изучавајући дело ми заправо истовремено изучавамо и један од пишчевих докумената; биографија писца налик је на палимпсест. Све зависи од тога који нас слој рукописа интересује. На томе су засноване све критичарске школе, на том опредељењу за један од слојева палимпсеста. Формалисти су, пак, били први који нису хтели да дрљају и бришу последњи слој рукописа. Знали су оно што и Сартр зна: за то подмукло дејство биографије” (НР: 224).

Убеђен да „у судбини писца ништа није случајно”, па ни порекло, место рођења и друге биографске појединости, Киш је опсесивно правио експерименте са својом биографијом у књижевном тексту, потврђујући став о њеном *подмуклом деловању* или, борхесовски речено, да смо заточници сопствене биографије. До тог закључка нису га довели само књижевни разлози, већ и породично искуство Холокауста, у ком је нестао његов отац заједно са целом родбином, као и историјско искуство луталачког проклетства Јевреја (в. Дубнов 1988): „Без тог амбивитетa порекла, без те ’узнемирујуће различитости’ што је доноси јеврејство и без недаћа свог ратног детињства, без сумње, не бих постао писац” (ЖЛ: 10).

Важно је напоменути и то да је књижевна опсесија сопственом и породичном биографијом, која је изнедрила *Ране јаге*, *Башту*, *Иејео* и *Пеичаник*, обележила и његове прве песничке покушаје, међу којима се издваја песма „Биографија” (1955), једна од најлепших у његовом певању. Та песма-биографија од свега дванаест стихова представља маестралну илустрацију *поетике сажимања* и документарности – свођење биографије на неколико мисли-слика (РЕ: 13–14), што ће Киш довести до савршенства у збирци *Енциклопедија мртвих* и истоименој причи, теоријски аргументовати у бројним интервјуима и *Часу анатомије*, а крајем живота поново демонстрирати поетским есејем „Кратка аутобиографија. Извод из књиге рођених” (у Ма: 95–97), у ком ће на нов начин онеобичити сопствену биографију. Ова опсесија добила је у последњој деценији Кишова живота јасан вид тежње да скицира портрет средњоевропског писца/интелектуалца, есејизован књижевни лик у ком би биле сједињене биографске чињенице и по-етичка опредељења неколико познатих интелектуалаца који су се родили, духовно и интелектуално формирали у Средњој Европи пре и уочи Холокауста, те своје дело везали за овај хронотоп.⁴ Из тог портрета-огледала израњао би и лик самога аутора. Поменуто настојање нашло је плодно тло у тада (80-их година 20. века) актуелној идеји о средњоевропској култури, која је имала утопистичко исходиште, али коју је писац здрушно приграо. Јер, упркос свести о њеној политичкој позадини (ГТІ: 341), Кишова инспирација није имала такав извор.

Будући да је средњоевропску културну традицију сматрао сопственом традицијом, а своје дело дубоко укореењеним у њу, Средња Европа за Киша није била само једна од тренутно актуелних културолошких тема (Бечејски 2020: 336–350;

4 У пишчевој заоставштини пронађени су коментари који о томе сведоче: „Како изгледа тај средњоевропски писац? Кафка? Врогч? Музил? Крлежа, Костолањи?... Ево, покушају да направим портрет једног таквог писца”; „То неће бити тип, неће бити монтажа, него књ. лик, као у каквом роману” (у Миоциновић 2006: 433).

в. и Делић 1995: 177–200). Он је одбијао све „мањинске” одреднице уз именицу „писац”,⁵ али је прихватао да је „средњоевропски писац до сржи”.⁶ Појам средњоевропске културе сматрао је одрживим и ван граница једног културноисторијског појма, а о њеној угрожености писао је у својој есејистичкој прози, говорио у интервјуима и на међународним скуповима (HP: 151–155). Јунаци Кишове прозе незамисливи су изван симболичког средњоевропског хронотопа, по ком ће писац остати препознатљив у светској књижевности (Барбет 1987: 85–88).

Заузимајући ироничну дистанцу према утопистичком средњоевропском сну, он ту виртуелну, неухватљиву и немогућу Средњу Европу у свом делу фантастично симболизује Ахасфером или *Јеврејином Лушалицом* – неком врстом лутајуће, фантомске прошлости, чија је реинкарнација лудо-луцидни Е. С. и његов *Ред вожње* (Росић 2006: 378–380), увек неостварен и увек идеализован (филозоф, писац, отац, супруг, брат ...), али и Егон фон Немет и он сам:

„И ако постоји мистерија од које се не може побећи, где слободна воља не помаже, онда је то она 'Јеврејина луталице'. [...] Пошто сам био обележен срамотом 'космополитизма' који у источним земљама има сасвим посебно значење, пошто бежах свуда 'дисидент и без домовине', силом прилика морао сам да нађем своје корене и своје племство у књижевности” (GTI: 184).

Есеј „Варијације на средњоевропске теме” (1986), постхумно објављен у редакцији М. Миочиновић, у ком је сумирао своје ставове о Средњој Европи, један је од Кишових најзначајнијих аутопоетичких текстова. Оно што је за нашу анализу веома значајно, тај оглед не само да је тематски и идејно близак приповеци „Апатрид”, не само да уопштава оно што прича конкретизује, већ на њу подсећа и својом структуром и семантичком густином: ауторови ставови о средњоевропској култури и књижевности сажети су у 38 фрагмената, од којих сваки у по једном пасусу заокружује одређени мотив, тј. отвара по један аспект проблема. Датирања приређивача показују да је писан након приповетке „Апатрид”, односно након формирања њеног језгра, али будући да су и есеј и прича до нас дошле у незавршеном облику, можда су неки делови могли настајати и паралелно.

Иако сматра да појам „Средња Европа” припада историји и да „средњоевропска култура из данашње се перспективе наслућује као 'носталгија за Европом’” (ŽL: 36), од општег одређења појма у првих десет варијација, па до самог краја, аутор покушава да се приближи некој дефиницији њене хетерогене културе, те да кроз низ конкретних примера појава и личности које су је обележиле (психолошка анализа, сецесија, експресионизам; Фројд, Кафка, Рилке, Музил, Брехт, К. Попер, А. Кестлер⁷; али и: антисемитизам, Хитлер, фашизам), кроз сумњу и доказе, ипак

5 Киш истиче да себе не сматра *јеврејским* писцем и јеврејство у својим књигама тумачи као метафору „колективне несреће” и један вид *очуђења* (СА: 47–50).

6 „Ја немам ништа против појма Средње Европе – напротив, мислим да сам ја средњоевропски писац по свом пореклу, поготову по свом књижевном пореклу. Веома је тешко дефинисати шта значи бити Средњоевропљанин, а у мом случају постојале су три компоненте. Чињеница је да сам полујеврејин, или Јеврејин, ако вам се више допада; да сам живео и у Мађарској и у Југославији и одрастао читајући на два језика и две књижевности; да сам западну, руску и јеврејску књижевност упознао у овој средишњој области између Будимпеште, Беча, Загреба, Београда, итд. По свом образовању, ја сам са ове територије. [...] Да, одлучујући фактор у књижевности и мисли Средње Европе, уопште узевши, јесте управо то: ироничан лиризам”, истиче Киш у интервјуу „Ироничан лиризам” (1986 – GTI: 263–264).

7 Његово „мађарско-чешко-јеврејско порекло стоји без сумње као какав зодијачки предзнак који тумачи сва његова тражења и амбивитете: [...] Кестлерова интелектуална авантура, све до његовог *последњег* избора, јединствена је у широким европским размерама. Она носи у себи

нађе упориште за легитимизацију појма средњоевропска култура. Настојећи да представи поетику средњоевропске књижевности, тј. јединство „на плану израза”, Киш се приближава и сопственој по-етици и њеним кључним појмовима.

Ако све то имамо у виду, разумећемо Кишово живо занимање за личност и дело писца и театролога аустроугарског порекла Едена фон Хорвата (Сушак/Ријека 9. 12. 1901 – Париз, 1. 9. 1938), чији је живот био испуњен селидбама и лутањима, прогонима и паранојом, побуњеништвом и страсном љубављу према књижевности, те на крају бизарном несрећом, када га је, као по вољи судбине, током изненадне олује усмртила грана дрвета на самом улазу у позориште Марињи. Одрастао је у породици аустроугарских официра и дипломата, а образовање је стицао на мађарском и немачком језику у Будимпешти, Минхену, Братислави и Бечу. Напустио је студије историје уметности, театрологије и германистике у Минхену како би се посветио писању. Објавио је једну збирку песама (*Књижа плесова* – 1922) и десетак књига прозе и драме (Wikipediја; Neusatz). Да је реч о племићу и по титули и по духу, који није двојио живот и литературу, сведочи и чињеница да се против Хитлеровог режима борио једнако својим животом и својим делом: због космополитских опредељења његови комади били су забрањени са нестанком Вајмарске Републике Немачке (в. Дубнов 1988: 230–234), у којој је стекао књижевно признање, а сâм је морао да бежи пред нацистима. Носио је своје рукописе у изгнанство – од Немачке, преко Аустрије, Мађарске, Југославије, Италије, Швајцарске и Белгије, све до Холандије и Француске.⁸

Последња два романа Едена фон Хорвата, *Омладина без Бога* (са темом идеолошког васпитања немачке омладине у духу нацизма, те застрашујуће последице у виду стварања хуманистичких и емоционалних богаља) и *Дејте нашег доба* (повест нацистичког војника), објавила је егзилантска издавачка кућа Алберт де Ланге у Амстердаму. Часно име овог издавача, који није изневерио ни свој укус, а ни хуманистичка и патриотска начела штампајући књиге немачких избеглица који су „били процењени као недовољно понети националним духом или затровани наслеђем крви” (*Sk*: 193), Киш је намерно оставио непромењено и у самој причи, док је незавршен фон Хорватов роман *Дејте нашег доба* преименовао у *Збогом, Европо* (*Sk*: 192).

Ако направимо паралелу са Кишовим експлицитним изјавама аутобиографског и по-етичког типа који се налазе расути по његовом есејистичком опусу (а најгушће су сконцентрисани у текстовима „Варијације на средњоевропске теме”, „Варијације на средњоевропске теме (фрагмент)”, „Филозофија увек долази после”, „Извод из књиге рођених”, „Савест једне непознате Европе”, „Ироничан лиризам” и др.), видећемо колико је сопствених ставова аутор позајмио свом јунаку Егону фон Немету. Стога не изненађује да се од реченица и фрагмената у којима је доминантна као фигура, металепа шири на читава причу – „од фигуре до фикције”, како је то у поднаслову књиге *Металепа* истакао Ж. Женет (2006).

Погледајмо, дакле, шта је све заједничко Кишу и Хорвату, односно његовом јунаку Немету. Од биографских чињеница, то су: двојно порекло и билингвалност од рођења, основно школовање на мађарском језику, „фрустрација класичног антисемитизма” на ком су израсли (*ŽL*: 49), луталаштво, Париз као

потенцијалну биографију сваког средњоевропског интелектуалца. Као њено радикално остварење” (*ŽL*: 51; в. *GTI*: 231).

8 Ево како тај податак представља приповедач: „Господин без отаџбине, апатрид, космополита – како су га све називале новине у његовој домовини – допутовао је средином априла у Амстердам, описавши круг преко Италије, Југославије и Мађарске” (*Sk*: 192).

судбински град у ком се ниједан од њих неће родити, али ће обојица дочекати смрт; од по-етичких принципа: склоност „каталашким причама” и „опседнутост људском суровошћу” (Sk: 186), сплет историје и фикције, иронија и самоиронија, наглашена етичка димензија њихових дела, поготово „срамота космополитизма”, свест о релативности националних митова, оштра критика нацизма, национализма и свих духовних редукционизама (Хорват иступа из Католичке цркве 1930. године) и, с тим у вези, актуелност тематике и отпор баналности (живљења и писања).⁹ Насупрот Кишу, који је веровао да смо заточници сопствене биографије, његов јунак „свесно лишава своје дело аутобиографских елемената. Сматрао је родитеље и порекло багателом и случајем, наслутивши далековидо у теорији социјалног порекла трагове једне нове и опасне теологије првобитног греха, пред којом појединац стоји беспомоћно, обележен на вечна времена, са жигом греха утиснутим на челу као врелим гвожђем” (Sk: 190).

Као и Киш, Еден фон Хорват је у књижевност закорачио као песник, показујући нарочите књижевне симпатије према Е. Адију, чију је поезију преводио и тиме се спасао могућности да постане лош песник. Ову интимну чињеницу Киш тематизује у дванаестом фрагменту приче. Оно што му је морало деловати као судбинска сличност, јесте самокритичност – као што је сâм више страница бацао него објављивао, Хорват је већину написаног уништио (Wikipedia; Neusatz). Сакрални однос према сопственом делу и таленту коме је подредио све остало, такође је одлика двоструког профила аутора и његовог јунака. Тако Фон Немет, ушавши у хотелску собу, најпре размешта по столу своје рукописе, а потом бележи своје дневне утиске (Sk: 185). Јунаково растуће сујеверје оправдано је његовим размишљањем о будућем делу, а не о будућем приватном животу: „Јер њему је потребно здравље, и њему је потребан живот, нормалан и здрав живот, пошто пред њим лежи његово недовршено дело – све остало је потчињено томе, све” (Sk: 197).

Дакле, биографским аналогијама Киш додаје и књижевне, подмећући свом јунаку, како је поводом Е. С.-а једном и сâм „признао”, сопствена размишљања и по-етичка опредељења. Једно од најважнијих јесте уверење да је „језик једина човекова отаџбина” (Sk: 184), поготово једина отаџбина писца – уверење које се у причи „Апатрид” јавља у још две варијације: „Дух је наша отаџбина” (што је и једна од три варијанте наслова) и „Свет је моја отаџбина” (Sk: 191).

Из те чудесне спреге живота и литературе, низа „случајности” којима треба додати и два судбоносна Кишова сусрета са делом и биографијом Едена фон Хорвата, након чега је Хорват „ушао у Кишово ’складиште’ амблематичних фигура (Миочиновић 2006: 410; в. и Делић 1996: 450), израсла је прича о апатриду. Због чега је Киш одустао од првобитне намере да о Едену фон Хорвату напише оглед или студију, и сâм је оставио сведочанство у поменутом аутопоетичком запису замишљеном као део „Post Scriptum-a” *Енциклопедије мртвих*. Када му је до руку дошла једна докторска теза о Едену фон Хорвату, у њој је нашао, како истиче, „масу корисних података, датума, чињеница, али се моја прича, моја замишљена прича растурила. Тајна, тајанствена атмосфера која је обавијала живот и смрт мога ’јунака’, одједном се распршила” (Миочиновић 2006: 410–411). Прича

9 У том смислу 24. одељак приче представља (само)ироничну илустрацију Кишовог става да је баналност живљења и писања немогуће избећи: „баналност је неуништива као пластична боца”, како гласи наслов једног од најзначајнијих његових интервјуа. Када јунак напусти хотел тачно у пет сати, при чему му се јавља асоцијација којом је и Киш у есеју „Пустолина” (HP: 56) и ауторским коментарима илустровао ту баналност – ’Маркиза је изашла тачно у пет’ – реч је о финој алузiji намењеној упућеном читаоцу, односно о металептичком прекорачењу граница између литературе и живота.

је достигла милост уобличења захваљујући наративизацији есејистичке прозе, тачније, стварању жанровског хибрида новеле-есеја од два „отворена” облика (Бечејски 2006: 68–72). Дакле, Киш је увидео да није реч о разлици у њиховим супстанцијалним особинама – у том погледу он их је провокативно приближавао – него о њиховој функцији у систему књижевне комуникације.¹⁰ Уосталом, „Књига краљева и будала” по својим жанровским особинама такође представља новелу-есеј: и она спаја причу и идеју, документ и фикцију.

Постојећу верзију приповетке „Апатрид” склопила је Мирјана Миочиновић, о чему је оставила приређивачку белешку (2006: 409–413). Прича је састављена из 26 фрагмената, од којих сваки садржи само по један пасус. Њихова „семантичка густина строфе” (Миочиновић 2006: 412), као и избор детаља, илуструје до мајсторства доведену *поетику сажимања* – Кишову опсесивну тежњу да на простору једне приче прикаже сажету биографију, „читав живот” (што је перифраза старинске дефиниције романа на коју је поднасловом приче „Енциклопедија мртвих” сугерисао „пажљивом читаоцу”). Сви фрагменти писани су у трећем лицу, са изузетком четрнаестог, који представља цитат јунаковог интервјуа из новина 1934. год. и последњег, у коме присуствујемо гашењу његове свести. Али у целој причи преклапају се, преплићу и смењују фокализације јунака и приповедача, односно аутора. Познавалац Кишовог дела лако ће у космополитским опредељењима Егона фон Немета препознати Кишов космополитизам, у његовој представљеној поетици Кишове по-етичке принципе, заједничке књижевне симпатије и низ биографских сличности. По томе су карактеристични 11, 12. и 26, а нарочито поменути 14. фрагмент, дат у форми цитата:

„Ја сам типична мешавина блаженопочивше Аустроугарске монархије: истовремено Мађар, Хрват, Словак, Немац, Чех, а када бих почео да чепрам по својим прецима и да стављам под анализу своју крв – наука данас врло у моди међу националистима – нашао бих ту, као у речном кориту, трагове цинцарске, јерменске, а можда и циганске и јеврејске крви. Но ја не признајем ту науку спектралне анализе крви, науку уосталом сасвим сумњиве вредности, опасну и нехуману, поготову за ово време и за ове наше крајеве – где та опасна теорија тла и крви ствара само подозривост и мржњу и где се та ’спектрална анализа крви и порекла’ врши најрађе врло спектакуларно и примитивно – ножем и револвером. Ја сам билингвалан од рођења, и писао сам на мађарском и на немачком до своје осамнаесте године, када сам се, препевавши збирку једног мађарског песника, определио за немачки језик, пошто ми је најближи. Ја сам, господо, немачки писац: свет је моја отаџбина” (Sk: 190–191).

Петнаести фрагмент, у ком се јунаку приписује „органички отпор према баналности”: позитивизму и логици масе, у којој људе „нису спајали никакви афинитети, никаква духовна сродност, но само та банална, до кича доведена и опасна теорија расе и социјалног порекла” (Sk: 191–192), такође је аутопоетички.

Незавршеност приче „Апатрид” огледа се у неким појединостима које могу бити значајне за реконструкцију Кишовог документарног поступка: наслов за који се писац није коначно определио,¹¹ недовршене реченице, колебање око појединих израза, стилска и техничка недотераност, глосирање сувих података из Хорватове биографије само у прва два фрагмента – што указује на то да би аутор

10 „Есеј није приповиједање о животу, него је спознаја; у његовом темељу не налази се прича, него се налази идеја” (Солар 1985: 22).

11 „Апатрид” је одабрала М. Миочиновић, док су друге две варијанте пронађене у Кишовим белешкама, „Човек без домовине” и „Дух је наша отаџбина”, значајне за тумачење ове приче.

или учинио исто и у остала двадесет четири фрагмента (Делић 1996: 456), или би у коначној верзији и ова два изоставио.

Када је реч о осталим наративним поступцима, ваља нагласити да сажимање, документарност и објективност Киш постиже њему омиљеном техником *разгледања фотографија*, посебно оних из породичног албума, око којих „ти-тра онај прустовски љубичасти ореол што га Киш призива око већине предмета” (Делић 1996: 457). У фрагментима 9 и 10 упознајемо јунаковог оца пл. Аладара фон Немета и његову породичну историју: фотографија из 1905. снимљена је у Београду, потом цела породица у Братислави, дечак на бициклу у Будимпешти, док је младић са групом ученика и професора снимљен у Минхену 1914. Разгледањем породичног албума сазнајемо и то да је прадеда по мајци, „покојни” Фелднер, вероватно имао неку од оних „опасних” и „као сифилис” наследних крвних група, због којих се осећала породична кривица. „То да је неки исконски грех, неки првобитни породични грех потицао од њега, то је више него извесно. Одатле тако ретка његова документа, одатле само та једна једина фотографија у албуму” (Sk: 188), истиче приповедач кроз горку иронију.

„Господин без отаџбине”, у последњим годинама свог изгнанства болестан од депресије – биографска чињеница коју је Киш у својој причи посебно подвукао, представљајући кроз низ детаља јунакова привиђења, страх од лифтова¹², сујеверје пробуђено вишегодишњим бежањем пред фашистима (и илустровано посетом амстердамском „екстра-магу” господину Готлибу, ученику и Бога и Сатане, која ће се показати судбоносном) – одсео је баш у хотелу где је некада боравио Ади са својом љубавницом. Секундарни ниво приповедања, посвећен песнику већ рањеном „љубављу и болешћу, са базедовљевски избуњеним очима у којима још сја ватра као у очима каквог Циганина-примаша” и његовој љубавници, која сенком големог шешира прикрива „грч година и чулности који јој се скупио око усана” (Sk: 183), остварен је *посматрањем* фотографије коју је Егон фон Немет упамтио из песникове спомен-књиге и сада утварно оживљава у његовој хотелској соби. То је песник с којим се сусрео на прагу свог књижевног сазревања и с којим га, као и с Кишом, повезује низ биографских појединости, укључујући и смрт у Паризу. Посредством јунакове и ауторове сродности, Адијева биографија оживљава у првом, шестом, једанаестом и дванаестом фрагменту, те добија ауто-поетички, метапоетички, па и неки металептички ехо на нивоу примарне приче. Искршавајући кроз различите фрагменте, ова фантомска, уклетата прошлост даје посебан тон типичној биографији средњоевропског писца кроз три генерације. Киш ће касније објашњавати да аутобиографска тематика није његов избор него нужност и да сам може писати само о ономе што је у границама његовог личног, доживљеног (виђеног) искуства: „Једино такву стварност, такав свет сам у стању да додирујем, које морам да искашљем, да изригам из себе” (HP: 201).

Како је већ приметила М. Миочиновић (2006: 409), у причи „Апатрид” читалац може препознати одељке о Адију из Кишовог раног есејистичког путописа „Излет у Париз” (1959). Аутор је овај текст жанровски одредио као „интимне

12 Овај страх мајсторски је дочаран у другом фрагменту и поткрепљен одразом у огледалу који симболише мултипликацију средњоевропских судбина и фигуру металесе. Наиме, чекајући лифт у редакцији једног издавача у Берлину, апатрид је угледао црно лакирани „мртвачки сандук наручен за сахрану прве класе, покретан невидљивом силом *Deusa ex machina*, спустио се са висина, допловио као Харонова барка, и сад чека бледог путника који стоји неодлучан и скамењен, стискајући под пазухом рукопис свог најновијег романа под насловом ‘Човек без домовине’ (и посматра у огледалу, кроз решетке, бледог путника како стоји неодлучан и скамењен, стискајући под пазухом рукопис свог најновијег романа)” (184–185).

белешке” и „интимни дневник путовања”, будући да се његов уводни аутобиографски и путописни одељак слива у есеј о песнику-странцу у Паризу, који га је „отровао чежњом, оном истом од које је и сам умирао” и захваљујући коме сâм није „дошао у Париз као странац, већ као неко ко путује на ходочашће у интимне пределе свог сопственог сна, у некакву *Terra Nostalgiae*” (Va: 520, 528). Јер у Адијевом париском сну огледају се снови, горчина и носталгије свих других „барбарских” песника-бродоломника, Прометејевих потомака који су носили проклетство да спајају поезику и политику – што ће остати и Кишова интимна опсесија и судбина. Ову опчињеност великим мађарским песником он је преточио у преводилачки, касније и приређивачки рад (Киш 1964; Киш 1978), док је у интервјуима датим у последњим годинама живота посведочио да ни према једном песнику није осетио сличну емпатију.¹³ Сопствени доживљај Адијеве поезије и судбине, „лирски набој” својих реченица, па чак и „прустовски љубичасти ореол”, Киш приписује свом апатриду Егону фон Немету:

„Захваљујући једном песнику, рано је открио тајанствени, шифровани језик љубави. Као осамнаестогодишњак, заљубљен у неку студенткињу, Немицу, открио је да за све љубавне ситуације постоји код тог песника по једна песма (за заносе, за разочарања, за дрхтавицу, за кајање) и дао се на превођење” (Sk: 189).

Иако Кишов јунак има очигледни прототип у биографији Едена фон Хорвата, прича „Апатрид” јесте срећна симбиоза и сажетак ауторових опсесивних тема: „подмуклог дејства” сопствене биографије и неколико конкретних биографија стварних личности средњоевропских писаца и интелектуалаца, те настојања да скицира портрет средњоевропског писца/интелектуалца, који негде у генима носи „болест узнемирујуће различитости” – ту опасну семитску крвну групу што ће одредити и његову ахасверску судбину. У језгру тих биографија увек је нека врста изгнанства, било принудна (код фон Хорвата), било добровољна, као израз револта и става (код Киша). А како је изгнанство „само збирно име за све видове *ошуђења*”, последњи чин „драме ’неаутентичности’”, средњоевропски писац након многих искушења престаје да верује у идеал „отвореног друштва” и чини ’скок изван редова убица’ проналазећи једину легитимност и утеху у литератури и матерњем језику (*ŽL*: 53) – језику „на коме се сања и на коме се пише”¹⁴. Ту „вишејезичност и истовремено приврженост ’матерњем’, ’одабраном језику’” (Миочиновић 2006: 432–433) Киш истиче као једну од дистинктивних особина средњоевропског писца и маестрално илуструје у тексту „Варијације на средњоевропске теме (фрагмент)”¹⁵.

13 „Ади... Ади ме је кастрирао. Као песника. [...] У Адијевој лирици нашао сам по једну песму за свако своје душевно стање. Помислио сам чему онда да пишем? Зато сам га радије превео. Преко њега сам доживео патњу, љубав, разне фазе живота и смрти. Захвалан сам само Богу што сам могао да га сретнем и што од мене није постао један лош песник” (*GTI*: 309–310). Слично је истакао и у интервјуу „Између политике и поетике” (*GTI*: 227).

14 Кишови интервјуи из последње године живота сведоче о томе да је он до краја инсистирао на свом југословенству и средњоевропејству, истичући да је његов матерњи језик српски, односно српскохрватски: „Српски је језик на коме сањам и пишем, једини на коме својим мислима могу дати облик аутоматски” (*GTI*: 306; в. и *GTI*: 318).

15 „Он сада има око педесет година – никако мање од педесет, може само више – живи у изгнанству (као Кундера), пише на свом матерњем језику, чешком, словачком, пољском, мађарском, српскохрватском (српском или хрватском), можда и на јидишу (мада ми се чини одвећ млад за то), као да пише на неком мртвом језику, и стога му је тај језик још драгоценiji; говори још и чита на француском, немачком, мађарском, руском, од рођења је двојезичан, а два-три је научио касније, али га сви питају, њега, тог јединог (како се њему чини) чувара свог далеког и блиског матерњег језика, питају га зашто не пише на француском, немачком, енглеском – а он већ по стоти, по хиљадiti пут

Да је свет уистину његова отаџбина, илуструје завршни одељак приче, Кишовим читаоцима и тумачима већ добро познат по лирско-ироничном тону и аутобиографском одразу. Ту је приказана нека врста изненадног блеска у тренутку гашења јунакове свести, која сажима историју легендарног Ахасвера, проклетство јунака апатрида, аутора апатрида и свих других средњоевропских интелектуалаца апатрида. Штавише, ово поглавље сеже „најдаље што можете пратити искуство господина без отаџбине” (Sk: 198), у доба његовог раног детињства, а симболички допире још дубље у искон, у митско време басми и бројаница и пре вавилонске пометње језика, када су се људи другачије споразумевали:

„Ви бисте хтели, господо, да вам покажем своју родну кућу? Али моја се мајка родила у болници у Фијуми, и та је болница већ срушена. Нећете успети да ставите плочу на мој дом, јер је и он ваљда срушен. Или бисте морали ставити три-четири плоче са мојим именом: у разним градовима и разним државама, али ни ту вам не бих могао помоћи, јер не знам која је била моја родна кућа, не сећам се више где сам живео у детињству, једва знам на којем сам језику говорио. То што памтим, јесу слике: заљуљана палма и олеандри негде крај неког мора, Дунав који тече мутнозелен пред ливада, једну бројаницу: ен-ден-дина, ти-рака, тина...” (Sk: 198).

И док је код легендарног Ахасвера (који је производ средњовековних хришћана) акценат на његовом стварном греху, фигура Кишовог апатрида, космополите који постаје Јеврејин тек онда када други у њему виде Јеврејина (в. *ŽL*: 49; *GTI*: 207) парадигма је страдалништва 20. века зарад исконског греха атавистички названог „наслеђе крви”. Настављајући да оживљава „потонули свет” средњоевропских Јевреја, аутор се мормонски спушта „низ своје генеалогско стабло” (*EM*: 175) како би дао прилог једној од најчудеснијих енциклопедија и још једном потврдио етичку позицију *Пеишаника*: „Боље је ако се налазимо међу *прогоњенима* него међу *прогонителјима*”. Јер, ако историју пишу победници, онда је књижевност уточиште страдалника.

ИЗВОРИ

- Kiš Danilo 2006–2007. *Sabrana dela Danila Kiša: u redakciji Mirjane Miočinović*. Beograd: Prosveta.
- Попис скраћеница: *Ma* – *Mansarda*, *Pe* – *Peščanik*, *EM* – *Encikopedija mrtvih*, *PE* – *Pesme*, *Elektra*, *ČA* – *Čas anatomije*, *HP* – *Homo poeticus*, *Va* – *Varia*, *ŽL* – *Život, literatura*, *Sk* – *Skладиште*, *GTI* – *Gorki talog iskustva*.
- Киш 1964: D. Kiš, Endre Adi, u: Endre Adi, *Na čelu mrtvih*, Izbor, prevod i pogovor Danilo Kiš, Beograd: Rad, 103–107.
- Киш 1978: D. Kiš. Endre Adi, u: Endre Adi, *Na čelu mrtvih*, Izbor, prevod i pogovor Danilo Kiš, Sarajevo: Veselin Masleša, 177–183.

објашњава да се не пише језиком, него целим бићем, митосом, традицијом, свешћу и подсвешћу, утробом, сећањем, свим оним што се кроз замах руке претвара у аутоматизам, у случајну метафору, у асоцијацију, у књижевну алузију, у идиотизам, у несвесни или намерни цитат. Јер он – и то га управо чини средњоевропским писцем – вуче за собом ужасан терет мелодија језичких и музичких; вуче за собом клавир и мртвог коња, и све оно што је на том клавиру свирано, и све оне које је тај коњ носио у биткама и поразима, мермерне статуе и бронзана брадата попрсја, слике у барокним рамовима, речи и мелодије – речи и мелодије ником изван тог језика разумљиве, *реалије*, које на другим језицима треба објашњавати дугачким фуснотама, великом свету непознате алузије, ратове, епове, епске јунаке, историјске и културолошке појмове, турцизме, германизме, мађаризме, арабизме који имају свој јасан и прецизан полутон...” (Sk: 332–333).

ЛИТЕРАТУРА

- Барбдет 1987: Ж. Барбдет, Данило Киш и средњоевропски роман, *Данило Киш: Градац: часопис за књижевности, уметности и културу* [тематски број], год. 13–14, мај–август 1987, 85–88.
- Бечејски 2020: М. Бечејски, Нулта дисциплина *Данила Киша*, Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.
- Делић 1995: Ј. Делић, *Књижевни погледи Данила Киша: Ка поетици Кишове прозе*, Београд: Просвета.
- Делић 1997: Ј. Делић, *Кроз прозу Данила Киша: Ка поетици Кишове прозе II*, Београд: Београдски издавачко-графички завод.
- Дубнов 1988: S. Dubnov, *Kratka istorija jevrejskog naroda*, Београд: Savez jevrejskih opština Jugoslavije.
- Eden fon Horvat: https://sh.wikipedia.org/wiki/%C3%96d%C3%B6n_von_Horv%C3%A1th, приступљено 15. 1. 2021.
- Eden fon Horvat: <https://www.neusatz.rs/author/eden-fon-horvat>, приступљено 15. 1. 2021.
- Женет 2006: G. Genette, *Metalepsa: Od figure do fikcije*, Zagreb: Disput.
- Миочиновић 2006: М. Миочиновић, *Beleške (M. M.)*, у: *Skladište, Sabrana dela Danila Kiša: u redakciji Mirjane Miočinović*, Београд: Prosveta 2006–2007, 409–413.
- Росић 2006: Т. Росић, Концепт Средње Европе у савременом српском роману и политика нових културних идентитета, у: М. Матицки (ур.), *Слика другог у балканским и средњоевропским књижевностима*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 375–389.
- Солар 1985: М. Solar, *Eseji o fragmentima*, Београд: Prosveta.

THAT “SLY EFFECT OF BIOGRAPHY”: SHORT STORY “THE STATELESS ONE” BY DANILO KIŠ

Summary

The research focus of this paper is the unfinished short story “The Stateless One” by Danilo Kiš, viewed both in the context of the po-ethics of the collection *The Encyclopedia of the Dead* and the writer’s aim to present a typical portrayal of a Central European writer/intellectual, who carries somewhere in his genes “the disease of disturbing diversity” – that “dangerous blood type”, which will determine his Ahasuerian destiny. As far as legendary Ahasuerus is concerned (who is a product of Christianity), the emphasis is put on his sin, while Kiš’s Ahasuerus, a stateless man who becomes a Jew only when the others see a Jew in him, represents a paradigm of victimhood of the 20th century, by means of which the author confirms the ethical position of *Hourglass* (“It is better to be among the persecuted ones than among the persecutors.”) and continues to bring to life “one sunken world” of the Central European Jews between two world wars. That world and the Central European portrayal, whose genesis can be traced back to Kiš’s first poems (“Biography”), and the formation and development in his belletristic and essayistic opus, all the way to his last texts and explicit statements in interviews, is revealed in the short story “The Stateless One”, as a symbiosis inspired by the biographies of several real persons: Odön von Horváth, who served as a prototype for the hero Egon von Németh, but also Ady, Kiš himself, Kestler, Kafka, Broch, Musil, Kundera, Konrad etc.

Keywords: Danilo Kiš, “The Stateless One”, *The Encyclopedia of the Dead*, biography, metalepsis, Ahasuerus, Central Europe

Mirjana M. Bečejski